

Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού

Τόμ. 18 (2021)

Προσφέροντας εναλλακτικές οπτικές και προοπτικές ανατροφοδότησης και αναστοχασμού: Η εμπλοκή των «κριτικών φίλων» σε μια έρευνα δράσης

Ευαγγελία Κοσμίδου, Κωνσταντίνα Αβλάμη, Φωτεινή Κωστούδη, Μαρία Σφυρόερα

doi: [10.12681/icw.30021](https://doi.org/10.12681/icw.30021)

Copyright © 2021, Ευαγγελία Κοσμίδου, Κωνσταντίνα Αβλάμη, Φωτεινή Κωστούδη, Μαρία Σφυρόερα

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά-Μη Εμπορική Χρήση 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κοσμίδου Ε., Αβλάμη Κ., Κωστούδη Φ., & Σφυρόερα Μ. (2021). Προσφέροντας εναλλακτικές οπτικές και προοπτικές ανατροφοδότησης και αναστοχασμού: Η εμπλοκή των «κριτικών φίλων» σε μια έρευνα δράσης. *Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού*, 18, 49–59. <https://doi.org/10.12681/icw.30021>

Προσφέροντας εναλλακτικές οπτικές και προοπτικές ανατροφοδότησης και αναστοχασμού: Η εμπλοκή των «κριτικών φίλων» σε μια έρευνα δράσης.

Κοσμίδου Ευαγγελία, Εκπαιδευτικός, MSc, Υπ. Δρ. ΤΕΑΠΗ, ΕΚΠΑ, ekosmidou@ecd.uoa.gr

Αβλάμη Κωνσταντίνα, MSc, Υπ. Δρ. ΤΕΑΠΗ, ΕΚΠΑ, avlamik@yahoo.gr

Κωστούδη Φωτεινή, MSc, ΤΕΑΠΗ, ΕΚΠΑ, fkostoudi@gmail.com

Σφυρόερα Μαρία, Επίκουρη Καθηγήτρια ΤΕΑΠΗ, ΕΚΠΑ, msfyroera@ecd.uoa.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην παρούσα εργασία, περιγράφεται η εμπλοκή δύο κριτικών φίλων στο πλαίσιο των επιμορφωτικών και ανατροφοδοτικών δράσεων ενός προγράμματος *Εκπαίδευσης στη Διαφορά* που χρησιμοποιεί ως όχημα το εργαλείο των Persona Dolls. Οι δράσεις αποτελούν μέρος μιας διδακτορικής διατριβής που αξιοποιεί τη μεθοδολογία της έρευνας δράσης και τελεί εν εξελίξει. Οι δύο εκπαιδευτικοί που εμπλέκονται ως κριτικές φίλες συμβάλλουν, παρατηρώντας και υποστηρίζοντας την ερευνήτρια, κυρίως στο πλαίσιο των βιωματικών εργαστηρίων και των συναντήσεων ανατροφοδότησης με την ομάδα των εκπαιδευτικών που συμμετέχουν στην έρευνα. Αξιοποιώντας την ευελιξία που εμπεριέχεται στη μεθοδολογία της έρευνας δράσης καθώς και την προηγούμενη εμπειρία της συνεργασίας των τριών τους στο πλαίσιο διαφόρων δράσεων στο ΤΕΑΠΗ του Πανεπιστημίου Αθηνών, προσπαθούν από κοινού να νοηματοδοτήσουν και να επενδύσουν με περιεχόμενο το ρόλο του κριτικού φίλου για τις ανάγκες της συγκεκριμένης συνθήκης. Παράλληλα, επιχειρούν να παρουσιάσουν αρχικά τον τρόπο που προσεγγίζουν το ρόλο τους και στη συνέχεια το πώς η συμμετοχή τους φαίνεται να συμβάλλει στη διευκόλυνση, τον εμπλουτισμό της διαδικασίας και την πρόοδο της έρευνας, όπως αυτό αναδεικνύεται από τη μέχρι τώρα πορεία της και τις σχετικές αναλύσεις.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Κριτικός φίλος, Διευκολυντής, Έρευνα δράσης, Αναστοχασμός, Εκπαιδευτικός ερευνητής.

Providing alternative perspectives on feedback and reflection: "Critical friends" involvement in action research.

ABSTRACT

In this paper, authors consider the way two critical friends were involved in the training and feedback sessions of an anti-bias research project that used Persona Dolls method as a vehicle towards approaching difference in classroom. The actions described took place in the framework of a doctoral dissertation that used action research methodology and was, at the time of writing, still ongoing. The two teachers involved as critical friends contribute to the project by observing and supporting the researcher-facilitator, mainly in the context of experiential workshops and feedback meetings with the group of teachers participating in the research. The three of them together try to interpret and invest with semantic content the notion of "critical friend", as it was developed in the specific research framework. In this effort, they exploit important elements, such as the structural component of flexibility, inherent in action research methodology as well as their own previous collaboration experience in the context of various actions at the Department of Early Childhood Education of the University of Athens. At the same time, they attempt to feature how their participation in the research seems to have contributed both to supporting and enriching the group meeting process and to the overall research progress, as highlighted by the relevant data analysis.

KEY WORDS: Critical Friend; Facilitator; Action Research; Reflection; Teacher as Researcher.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο κείμενο που ακολουθεί επιχειρείται να παρουσιαστεί ο ρόλος των κριτικών φίλων ως συνεργατών της ερευνήτριας-διευκολύντριας σε μια συνεργατική έρευνα δράσης με μια ομάδα εννέα εκπαιδευτικών ερευνητών του έργου τους. Στο πλαίσιο της έρευνας δράσης ο ρόλος του κριτικού φίλου περιγράφεται ως σημαντικός στην προοπτική της υποστήριξης του ερευνητή και του εμπλουτισμού του αναστοχασμού του. Ωστόσο, η σχετική βιβλιογραφία είναι εξαιρετικά περιορισμένη (Κατσαρού, 2016). Η διαπίστωση της ασάφειας δημιούργησε ερωτήματα και διλήμματα τόσο στην διευκολύντρια όσο και στις κριτικές της φίλες. Η από κοινού εμπλοκή τους στην προσπάθεια απόδοσης περιεχομένου στο ρόλο του κριτικού φίλου για τις ανάγκες της συγκεκριμένης ερευνητικής συνθήκης αποτελεί την αφετηρία του προβληματισμού της μελέτης.

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Ορίζοντας τον κριτικό φίλο

Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, ο ρόλος του κριτικού φίλου είναι συνυφασμένος με την έρευνα δράσης (Μπαγάκης, 2005, Κατσαρού & Τσάφος, 2003, Κατσαρού, 2016). Ο όρος αναφέρεται σε ένα συνεργάτη που προσκαλείται από τον ερευνητή προκειμένου να συνδράμει, συνεισφέροντας με την κριτική του «ματιά» στην έρευνά του (Stenhouse, 1975). Μολονότι, συνήθως επιδιώκει να βοηθήσει τον εκπαιδευτικό - ερευνητή, κυρίως στην επαγγελματική του εξέλιξη, στις περισσότερες περιπτώσεις φαίνεται ότι συμβάλλει παράλληλα και στην πρόοδο της έρευνάς του. Οι κριτικοί φίλοι είναι συνήθως άτομα εμπιστοσύνης, τα οποία έχουν μία σχετικά σημαντική γνώση και εμπειρία του πεδίου που μελετάται (Κατσαρού, 2016, Κατσαρού & Τσάφος, 2003).

Σε μία έρευνα δράσης ο κριτικός φίλος εμπλέκεται στη φάση του αναστοχασμού, συμμετέχοντας μέσα από τη δική του θεώρηση, στην προοπτική της ανατροφοδότησης της δράσης του εκπαιδευτικού ερευνητή (Κατσαρού, 2016, Κατσαρού & Τσάφος, 2003). Με τον τρόπο αυτό, αφενός επαληθεύεται η γνησιότητα της έρευνας και αφετέρου αυξάνεται η εγκυρότητά της (McNiff, 2002). Υπό αυτή την έννοια, ο κριτικός φίλος δεν είναι εκεί για να συμφωνεί και να επιβεβαιώνει τις θεάσεις και τα συμπεράσματα του ερευνητή, αλλά για να αμφισβητεί, να συμπληρώνει και να υποδεικνύει εναλλακτικούς δρόμους, διευρύνοντας την οπτική του πρώτου (Κατσαρού, 2016, McNiff, 2002). Είναι σημαντικό να διευκρινιστεί ότι δεν φέρει την ευθύνη της έρευνας δράσης ούτε υπαγορεύει την πορεία της αλλά λειτουργεί διευκολυντικά και εμπλουτιστικά. Συνοψίζοντας τα παραπάνω, από τη σχετική βιβλιογραφία προκύπτει ότι ο ρόλος του κριτικού φίλου είναι:

- να υποβάλλει προκλητικά ερωτήματα με φιλικό τρόπο
- να αναδεικνύει προβληματισμούς, αδυναμίες ή/ και εναλλακτικές προοπτικές στα υπό μελέτη ζητήματα
- να εμπλουτίζει τον αναστοχασμό, προσφέροντας τις δικές του κατανοήσεις και εναλλακτικές διαδρομές

Με λίγα λόγια, ο κριτικός φίλος καλείται, αξιοποιώντας τις γνώσεις και τις εμπειρίες του, να ισορροπήσει ανάμεσα στις έννοιες της κριτικής και της φιλίας, με τέτοιο τρόπο ώστε να καταφέρει να τις συγκεράσει (Κατσαρού, 2016, Swaffield, 2002).

Ασάφειες για το ρόλο

Αν και στη διεθνή επιστημονική κοινότητα υπάρχει συμφωνία ότι ο ρόλος του κριτικού φίλου στην έρευνα δράσης είναι σημαντικός, από τη μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας προκύπτει ότι το περιεχόμενο του ρόλου του σκιαγραφείται μόνο αδρά και συνεπώς καθίσταται αρκετά ασαφές (Kember, Ha, Lam, Lee, NG, Yan, & Yum, 1997, Κατσαρού, 2016, Κατσαρού & Τσάφος, 2003). Απαντώνται, δε, ελάχιστες αναφορές εμπλοκής κριτικών φίλων στην κατεύθυνση της ανατροφοδότησης της ίδιας της διαδικασίας της έρευνας, καθώς βιβλιογραφικά κυρίως συνδέεται με την επαγγελματική ανάπτυξη των εκπαιδευτικών (Κατσαρού, 2016, Μπαγάκης, 2006). Υπό αυτήν την έννοια, στην πράξη φαίνεται ότι υπάρχει ένα σημαντικό κενό ανάμεσα στην θεωρητική οριοθέτηση του ρόλου του κριτικού φίλου και τους τρόπους που τα υποκείμενα καλούνται να τον ερμηνεύσουν στο πλαίσιο της εκάστοτε ερευνοδρασιακής συνθήκης (Kember et al, 1997). Ως εκ τούτου, προκύπτουν ανοιχτά ερωτήματα και μεθοδολογικές δυσκολίες, μέρος των οποίων θα επιχειρήσει να διαπραγματευτεί η παρούσα μελέτη.

Σκοπός και επιδιώξεις

Ο βασικός σκοπός της μελέτης είναι η προσπάθεια να συνεισφέρουμε στο διάλογο σχετικά με την αποσαφήνιση του περιεχομένου του ρόλου του κριτικού φίλου στην προοπτική της ανατροφοδότησης της ίδιας της ερευνητικής διαδικασίας μέσα από την κοινή μας εμπειρία σε ένα ερευνητικό πρόγραμμα που αξιοποίησε μεθοδολογικά τη συνεργατική έρευνα δράσης. Ειδικότερα, επιδιώκουμε να παρουσιάσουμε:

- τον τρόπο που προσεγγίσαμε το ρόλο του Κριτικού Φίλου ως συνεργάτη της ερευνήτριας - διευκολύντριας, στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος, τόσο από τη σκοπιά της πρώτης όσο και των ίδιων των κριτικών της φίλων
- τα διλήμματα και τις δυνατότητες που αναδύονται στην προοπτική του εμπλουτισμού και της διεύρυνσης των κατανοήσεων για το ρόλο και την εν δυνάμει αξιοποίηση Κριτικών Φίλων στην εκπαιδευτική έρευνα δράσης

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Το πλαίσιο της έρευνας

Η μελέτη γύρω από το ρόλο του κριτικού φίλου προέκυψε ως ανάγκη στο πλαίσιο μιας διδακτορικής διατριβής, που αντλεί θεωρητικά και μεθοδολογικά από τις αρχές της Anti-bias Education και της συνεργατικής Έρευνας Δράσης (Κοσμίδου, υπό δημοσίευση). Πιο συγκεκριμένα, κατά το σχολικό έτος 2018-2019 μια ομάδα εκπαιδευτικών συμμετείχαν σε ερευνητικό πρόγραμμα που αξιοποίησε τις αρχές της έρευνας δράσης. Οι εκπαιδευτικοί μαζί με την ερευνήτρια – διευκολύντρια επιχείρησαν να διερευνήσουν τις προοπτικές και τα διλήμματα που προκύπτουν από την αξιοποίηση της μεθόδου των Persona Dolls, στην προσέγγιση ζητημάτων διαφορετικότητας και διακρίσεων στο νηπιαγωγείο. Η προσέγγιση των Persona Dolls αποτέλεσε την υπόθεση δράσης του ερευνητικού προγράμματος «Εκπαίδευση στη Διαφορά» που αναπτύχθηκε, στο οποίο αναλυτικότερα συμμετείχαν:

- η ερευνήτρια - συντονίστρια - διευκολύντρια
- εννέα εκπαιδευτικοί - ερευνήτριες
- δύο κριτικές φίλες

Στον πίνακα 1 παρουσιάζεται σε αδρές γραμμές το χρονοδιάγραμμα του ερευνητικού προγράμματος.

Πίνακας 1: Το χρονοδιάγραμμα του ερευνητικού προγράμματος

Οκτώβριος - Νοέμβριος 2018	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Αναζήτηση εκπαιδευτικών ✓ Πρώτες επικοινωνίες ✓ Αρχικά ερωτηματολόγια ✓ Focus group έναρξης
Νοέμβριος 2018- Ιανουάριος 2019	Βιωματικά εργαστήρια εξοικείωσης με: <ul style="list-style-type: none"> ✓ θεωρητικό πλαίσιο ✓ μεθοδολογία της έρευνας δράσης ✓ μέθοδο των Persona Dolls
Ιανουάριος - Ιούνιος 2019	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Εκπαιδευτικές παρεμβάσεις αξιοποίησης των Persona Dolls - καταγραφές ✓ Συναντήσεις αναστοχασμού και ανατροφοδότησης της ομάδας ✓ Τηλεφωνική/ ηλεκτρονική υποστήριξη ✓ Επιτόπιες επισκέψεις
Ιούνιος 2019	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Ατομικές συνεντεύξεις ✓ Ομαδική συνάντηση αποτίμησης (focus group)

Συλλογή υλικού - Δεδομένα

Για τη συγκεκριμένη μελέτη αξιοποιήθηκαν δεδομένα που προέκυψαν από την έρευνα και σχετίζονται με την εμπλοκή των κριτικών φίλων σε αυτή. Αναλυτικότερα χρησιμοποιήθηκαν:

- τα ημερολόγια της ερευνήτριας και των κριτικών φίλων
- οι συνεντεύξεις με τις συμμετέχουσες εκπαιδευτικούς (τηρώντας τις αρχές της ανωνυμίας των δεδομένων και της εμπιστευτικότητας της έρευνας)
- η τελική συνάντηση αποτίμησης του ερευνητικού προγράμματος
- τα κείμενα αποτίμησης των κριτικών φίλων

Μέθοδος

Για την ανάλυση και επεξεργασία των δεδομένων αξιοποιήθηκε η ποιοτική προσέγγιση, καθώς θέτει στο επίκεντρο την επιδίωξη να παράγει "εξηγήσεις για νοητικούς γρίφους", που δεν είναι δυνατό να απαντηθούν με ποσοτικά κριτήρια (Mason, 2003: 24). Εν προκειμένω, η έρευνα δράσης υιοθετήθηκε ως βασική μεθοδολογική στρατηγική, εστιάζοντας στη στοχαστικο-κριτική ανάλυση των διλημάτων και των προοπτικών που αναδεικνύονται μέσα από ατομικές και συλλογικές αναστοχαστικές διαδικασίες (Κατσαρού, 2016, Stenhouse, 1975). Στο πλαίσιο αυτό, αξιοποιήσαμε στοιχεία της Εμπειρικά Θεμελιωμένης Θεωρίας κατά Strauss & Corbin (Κατσαρού & Τσιώλης, 2019). Ως εκ τούτου, κατά την επεξεργασία του υλικού σημαντικά θεωρήθηκαν δεδομένα που συνδέονται με την ταυτότητα των κριτικών φίλων, καθώς επίσης και τις επιλογές και τις κατανοήσεις τόσο των ίδιων όσο και της ερευνήτριας σχετικά με το περιεχόμενο του ρόλου σε μια δυναμική εξελικτική πορεία στο πλαίσιο της συγκεκριμένης ερευνοδρασιακής συνθήκης. (Altrichter, Posch & Somekh, 2001; Κατσαρού & Τσιώλης, 2019). Στο πλαίσιο αυτής της διερεύνησης, τα δεδομένα συλλέγονται, αναλύονται και αναθεωρούνται με βάση τη νέα εμπειρία, ενώ διαρκώς υπόκεινται σε σύγκριση, επανέλεγχο και αναπλαισίωση, με σκοπό της παραγωγή νέας θεωρίας, που, ωστόσο, εν δυνάμει υπόκειται σε συνεχή εξέλιξη (Κατσαρού & Τσιώλης, 2019).

Η ανάγκη εμπλοκής κριτικών φίλων στην έρευνα

Για τους σκοπούς μιας διδακτορικής έρευνας, όπως προαναφέρθηκε, σχεδιάστηκε ένα πρόγραμμα Εκπαίδευσης στη Διαφορά στο οποίο συμμετείχαν οι εννέα εκπαιδευτικοί ως ερευνητές της δράσης τους. Το ερευνητικό πρόγραμμα περιλάμβανε δέκα τρίωρες τακτικές συναντήσεις με την ομάδα, με την ερευνήτρια σε ρόλο διευκολύντριας - συντονίστριας. Οι αρχικές συναντήσεις είχαν χαρακτήρα επιμορφωτικών δράσεων και βιωματικών εργαστηρίων, προκειμένου οι εκπαιδευτικοί να εξοικειωθούν με το θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο και την προσέγγιση των Persona Dolls. Καθώς, οι τελευταίοι στη συνέχεια υλοποιούσαν συστηματικές παρεμβάσεις στις τάξεις τους, οι επόμενες συναντήσεις είχαν αναστοχαστικό και ανατροφοδοτικό χαρακτήρα.

Υπό το πρίσμα της παραπάνω συνθήκης, ο ρόλος της ερευνήτριας ήταν απαιτητικός και πολυδιάστατος (Κατσαρού & Τσάφος, 2003, Κατσαρού, 2016), καθώς έπρεπε ταυτόχρονα να σχεδιάζει, να διευκολύνει, να συντονίζει, να αναστοχάζεται και να αναπλαισιώνει τη δράση της, πριν, κατά τη διάρκεια και ανάμεσα σε κάθε συνάντηση (Κοσμίδου, υπό δημοσίευση). Συνειδητοποιώντας ότι στο πλαίσιο της διεργασίας της ομάδας ελλόχευαν σημαντικοί κίνδυνοι - όπως να παραβλέψει ή να παρερμηνεύσει κάτι σημαντικό, η ερμηνεία της περίπτωσης να είναι μονοσήμαντη, ο ταυτόχρονος ρόλος της ως ερευνήτριας να επηρεάσει, τρόπον τινά, τη δυναμική της ομάδας κλπ - η εμπλοκή κριτικών φίλων στις ομαδικές συναντήσεις, προέβαλε ως επιλογή που έδινε απάντηση στα συγκεκριμένα μεθοδολογικά προβλήματα.

Η επιλογή κριτικών φίλων

Για λόγους ισορροπίας και δυναμικής της ομάδας, θεωρήθηκε προτιμότερο στην έρευνα να συμμετέχουν δύο κριτικές φίλες. Επιπλέον, σημαντικές κρίθηκαν οι παράμετροι α) της προηγούμενης εκπαίδευσης και εμπειρίας τους σε ζητήματα εκπαίδευσης εκπαιδευτικών και εξοικείωσης με το θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο της έρευνας και β) της πρότερης καλής σχέσης συνεργασίας μεταξύ των τριών τους. Η προηγούμενη συνεργασία της ερευνήτριας με τις κριτικές φίλες (ΚΦ1 και ΚΦ2) στο Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική ηλικία του Πανεπιστημίου Αθηνών - στο πλαίσιο της εποπτείας πρακτικών ασκήσεων μελλοντικών εκπαιδευτικών καθώς και άλλων ακαδημαϊκών δράσεων (Κοσμίδου & Κωστούδη, υπό δημοσίευση, Κορτέση-Δαφέρμου, Σφυρόερα, Κοσμίδου, Κωστούδη, Στάθη, υπό δημοσίευση, Σφυρόερα, Κορτέση-Δαφέρμου, Βουβουσίρα, Κοσμίδου, Κωστούδη, Μπεθάνη, Στάθη, υπό δημοσίευση) - διευκόλυνε την επιλογή κριτικών φίλων που πληρούσαν τις παραπάνω προϋποθέσεις. Και οι δύο εκπαιδευτικοί είχαν μακρόχρονη εμπειρία τόσο στην τάξη όσο και στην εκπαίδευση εκπαιδευτικών μέσα από ποικίλα δίκτυα και δράσεις, με σημαντικά ακαδημαϊκά προσόντα (και οι δύο κάτοχοι μεταπτυχιακού, η ΚΦ2 και υποψήφια διδάκτορας) καθώς και σημαντική γνώση του ευρύτερου πεδίου της εκπαιδευτικής υποστήριξης της ετερογένειας. Επιπλέον, η αμοιβαία εκτίμηση στην εντιμότητα, το σεβασμό και την υπευθυνότητα, με την οποία αντιμετώπιζαν την ενασχόλησή με το έργο τους, αποτέλεσαν κριτήρια επιλογής στην προοπτική της καλής συνεργασίας.

Η συμμετοχή των κριτικών φίλων στις ομαδικές συναντήσεις

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω και σε συνεργασία πια με τις κριτικές της φίλες, η ερευνήτρια ενέταξε τη συμμετοχή των πρώτων στο σχεδιασμό του ερευνητικού προγράμματος. Ως εκ τούτου, οι δύο κριτικές φίλες συμμετείχαν σε όλες τις συναντήσεις της ερευνήτριας με την ομάδα των εκπαιδευτικών του προγράμματος, τις περισσότερες φορές και οι δύο τους, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις, η μια εκ των δύο. Εν προκειμένω, οι συναντήσεις είχαν τρίωρη διάρκεια και πραγματοποιούνταν σε προγραμματισμένες ημερομηνίες στο Παιδαγωγικό Εργαστήριο στο ΤΕΑΠΗ του ΕΚΠΑ, αρχικά σε εβδομαδιαία περίπου και

αργότερα σε μηνιαία βάση. Ο χαρακτήρας τους ήταν, ακολουθώντας τη ροή του προγράμματος, είτε βιωματικός - εργαστηριακός, είτε αναστοχαστικός και ανατροφοδοτικός, με την ερευνήτρια σε ρόλο διευκολύντριας. Στη συνθήκη αυτή, ο ρόλος των κριτικών φίλων ήταν κυρίως:

- να παρατηρούν και να «αφουγκράζονται» την ομάδα
- να παρεμβαίνουν στοχευμένα και διακριτικά σε στιγμές που αυτό κρίνονταν διευκολυντικό για τη διαδικασία
- να κρατούν σημειώσεις στο προσωπικό τους ημερολόγιο
- να συμμετέχουν σε συζητήσεις αναστοχασμού με την ερευνήτρια για την ανατροφοδότηση και τον εμπλουτισμό της οπτικής και της δράσης της (σε κάποιες περιπτώσεις και σε σχέση με επιμέρους σημεία του σχεδιασμού της επόμενης συνάντησης).

ΑΝΑΛΥΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Ασαφειών... συνέπειες στην πράξη

Μπαίνοντας στην ερευνητική συνθήκη, και αξιοποιώντας τις προηγούμενες εμπειρίες και γνώσεις μας, θεωρήσαμε ότι ο ρόλος των κριτικών φίλων στην έρευνα μας ήταν σαφής και κατανοητός. Ωστόσο, μια σειρά από «κρίσιμα συμβάντα» αναπόφευκτα έθεσε υπό αμφισβήτηση τις βεβαιότητές μας και μας οδήγησε σε αναθεωρήσεις. Παρακάτω γίνεται μια προσπάθεια παρουσίασής τους.

Κρίσιμα συμβάντα

Με τον όρο «κρίσιμα συμβάντα» (Woods, 1993) αναφερόμαστε σε κάποιες παραμέτρους που δεν είχαμε προβλέψει και φάνηκε να δημιουργούν κραδασμούς στη συνθήκη που προσπαθούσαμε να δημιουργήσουμε. Τα συμβάντα αυτά αποτυπώθηκαν αρχικά ξεχωριστά στα προσωπικά ημερολόγια έρευνας τόσο της ερευνήτριας όσο και των κριτικών φίλων, ενώ αποτέλεσαν αντικείμενο πολλών μεταξύ τους ανατροφοδοτικών συζητήσεων αλλά και πεδίο ατομικού και συλλογικού αναστοχασμού. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι από τα 18 συνολικά κρίσιμα συμβάντα που εντοπίζονται στα ημερολόγια τους κατά τη διάρκεια που πραγματοποιούνται οι συναντήσεις με την ερευνητική ομάδα (5 της ΚΦ1, 6 της ΚΦ2 και 7 της ερευνήτριας) τα θέματα που αναδύονται είναι σε αδρές γραμμές κοινά.

Αρχικά, ανέκυσαν προηγούμενες γνωριμίες των μελών της ομάδας με τις κριτικές φίλες, που δεν είχαμε προβλέψει. Το στοιχείο αυτό, εν δυνάμει, θα μπορούσε να αλλάξει τις δυναμικές που αναπτύσσονταν ανάμεσα στην ομάδα λόγω της παρουσίας των κριτικών φίλων. Η συνειδητοποίησή του απασχόλησε τόσο την ερευνήτρια όσο και τις ίδιες τις ΚΦ. Επιπλέον, όπως προέκυψε από τις αντιδράσεις κάποιων εκπαιδευτικών, φάνηκε ότι δεν είχαμε προετοιμάσει επαρκώς την ομάδα για τον τρόπο εμπλοκής των κριτικών φίλων στις συναντήσεις. Αν και είχαν εκ των προτέρων ενημερωθεί για την παρουσία τους, ωστόσο, δεν είχαν πιο λεπτομερή ενημέρωση για τον τρόπο εμπλοκής τους στην ομάδα.

"Πρώτα πρώτα δεν μου έχει ξανατύχει. Καλά, δεν έχω ξανακάνει και κάποιο αντίστοιχο πρόγραμμα αλλά... σαν ρόλο, δεν τον έχω ξανασυναντήσει το ρόλο της κριτικής φίλης ή του κριτικού φίλου." (Συνέντευξη με Ν5)

Όπως αποτυπώνεται και σε σχετική μελέτη της ερευνήτριας (Κοσμίδου, υπό δημοσίευση), ήταν απαραίτητο να δοθεί ιδιαίτερη σημασία στον τρόπο που οι σχέσεις αυτές παρενέβαιναν θετικά ή αρνητικά στη συνθήκη.

Σε δύο συγκεκριμένες περιπτώσεις, φαίνεται ότι ο ρόλος των κριτικών φίλων στην ομάδα αποτέλεσε αντικείμενο ρητής ή/ και έμμεσης αμφισβήτησης ή διαπραγμάτευσης:

"Τι ακριβώς κάνει ο κριτικός φίλος στην ομάδα; Εννοώ συμμετέχει; Παρεμβαίνει; Εγώ είχα διαβάσει ότι απλώς παρατηρεί" (Ημερολόγιο Ερευνήτριας, 2η συνάντηση 27/11/2018).

Και επιπλέον, αναστοχαζόμενες τόσο ατομικά όσο και συλλογικά μεταξύ μας, διαπιστώσαμε με έκπληξη ότι τελικά και οι ίδιες αντιμετωπίζαμε μάλλον με αβεβαιότητα τα περιθώρια και το περιεχόμενο της παρέμβασης του Κριτικού Φίλου στις συναντήσεις της ομάδας για τις ανάγκες της συγκεκριμένης ερευνητικής συνθήκης.

"...υπήρχαν στιγμές που ήθελα να παρέμβω και δεν το έκανα και δεν ήξερα αν έπρεπε. Ήμουν σε δίλλημα γιατί από τη μια σκεφτόμουν ότι θα βοηθούσε ίσως αυτό αλλά δεν μου ήταν σαφές με ποιο τρόπο. Ποιος ακριβώς έπρεπε να ήταν ο ρόλος μου και η θέση μου σε σχέση με τις εκπαιδευτικούς και την ερευνήτρια; Μέχρι ποιο σημείο έπρεπε να παρέμβω;" (Ημερολόγιο Κριτικής Φίλης Φ., 29/11/2018).

Τα παραπάνω κρίσιμα συμβάντα φαίνεται ότι μας έφεραν αντιμέτωπες με το βασικό προβληματισμό που προέκυψε, δηλαδή της οριοθέτησης του περιεχομένου του ρόλου των κριτικών φίλων. Από την πλευρά της ερευνήτριας αυτό αποτελούσε ένα σημαντικό μεθοδολογικό ζήτημα, ενώ για τις κριτικές φίλες ήταν θέμα ατομικής τοποθέτησης στο πλαίσιο της ερευνητικής συνθήκης.

Προβληματισμοί και διλήμματα

Η ανάδυση και ο εντοπισμός των κρίσιμων συμβάντων δημιούργησε διλήμματα και έντονο προβληματισμό όχι μόνο στην ερευνήτρια αλλά και στις κριτικές της φίλες. Τα σχετικά αποσπάσματα από τα ημερολόγια και των τριών μας είναι ενδεικτικά τόσο της συμπίεσης των προβληματισμών μας όσο και της ανάγκης από κοινού αναζήτησης απαντήσεων:

"Ένα από τα ζητήματα που με προβλημάτισε εξαιρετικά μετά τη 2^η συνάντηση με την ομάδα των εκπαιδευτικών ήταν το γεγονός ότι έπρεπε να ξαναδώ μαζί με τη ΚΦ1 και την ΚΦ2 την προσέγγιση του "κριτικού φίλου" στην έρευνα Συνειδητοποίησα ότι μάλλον όλες λίγο ως πολύ, ελλείπει βιβλιογραφικής οριοθέτησης, σταθήκαμε σε μία προσέγγιση που στηριζόταν στις κατανοήσεις μας με βάση την όποια υπάρχουσα βιβλιογραφία για το ρόλο του κριτικού φίλου και την πρότερη εμπειρία μας στη διαχείριση ομάδων, χωρίς επί της ουσίας να έχουμε με σαφήνεια, ενάργεια και λεπτομέρεια συζητήσει για το ρόλο που θα έχει ξεχωριστά κάθε μία από τις δύο συναδέλφους στο πλαίσιο των συναντήσεων αυτών"

Και παρακάτω την ίδια μέρα:

"Η αίσθηση που είχα πολύ έντονα μετά το τέλος της συνάντησης ήταν ότι κάτι δεν πήγαινε καλά σε σχέση με τον τρόπο που η ΚΦ1 και η ΚΦ2 ερμήνευαν τον ρόλο τους ως κριτικές φίλες. Ωστόσο, αυτό που εκείνη τη στιγμή δεν μπορούσα να δω ήταν κατά πόσο εγώ η ίδια είχα καταστήσει σε εκείνες σαφές το τι ήθελα να κάνουν κατά τη διάρκεια των συναντήσεων... ..εγώ δεν είχα φροντίσει να συζητήσω και να αποσαφηνίσουμε από κοινού τα όρια και τους όρους της παρέμβασής τους στη διαδικασία της ομάδας." (Ημερολόγιο Ερευνήτριας, 5/12/2018)

Αντίστοιχοι προβληματισμοί διατυπώθηκαν και από τις δύο κριτικές φίλες. Η ΚΦ2 γράφει χαρακτηριστικά:

"Η αίσθησή μου καθώς παρατηρώ την ομάδα στις πρώτες μας συναντήσεις είναι ότι, αν και η παρουσία μας φάνηκε αρχικά να μην προβληματίζει τις συμμετέχουσες, ωστόσο, επί της διαδικασίας οι παρεμβάσεις μας γίνονται αντιληπτές κάποιες φορές ως κριτικές παρατηρήσεις και άλλοτε ως προσπάθειες διευκόλυνσης, εμβάθυνσης ή εμπλουτισμού του περιεχομένου της συζήτησης στα εργαστήρια."

"Στη 2^η συνάντηση, απευθυνόμενη στην ερευνήτρια, μια συμμετέχουσα είπε: "[...] κανονικά γνωρίζουμε ότι ο κριτικός φίλος δεν πρέπει να παρεμβαίνει αλλά μόνο να παρατηρεί... έτσι δεν είναι;" Η δυναμική της ομάδας φαίνεται να αλλάζει άλλοτε με αρνητικό (σπανιότερα) κι άλλοτε με θετικό πρόσημο, μετά τις παρεμβάσεις των κριτικών φίλων."

Σκοπεύω να συζητήσω με την ερευνήτρια και να επανεπεξεργαστώ το ρόλο μου στην ομάδα ώστε η συμμετοχή μου να είναι πιο στοχευμένη 1) σε σχέση με την εμφάνιση στις κατανοήσεις και 2) όταν μου ζητείται από την ερευνήτρια, ώστε να μην υπάρχει αίσθηση ότι λειτουργώ πρωτοβουλιακά ως κριτής των απόψεών τους." (Ημερολόγιο ΚΦ2, 28/11 & 5/12/2019).

Λαμβάνοντας υπόψη τους προβληματισμούς και τα διλήμματα, όπως αυτά αναδύονταν σταδιακά στο πλαίσιο των συναντήσεων της ομάδας - και αξιοποιώντας τις αρχές της Θεμελιωμένης Θεωρίας - κρίναμε σημαντικό στο πλαίσιο αναστοχαστικών συζητήσεων να προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε τα βασικότερα ζητήματα που προέκυπταν. Αρχικά, μας ενδιέφερε να μελετήσουμε τον τρόπο που οι εμπλεκόμενοι στο πλαίσιο της συγκεκριμένης συνθήκης αντιλαμβάνονταν και, συνακόλουθα, διαχειρίζονταν το ρόλο του κριτικού φίλου, καθώς και το πώς η παρουσία τους παρενέβαινε στη δυναμική της ομάδας. Στη συνέχεια, με βάση τα συμπεράσματα μας προσπαθήσαμε να προσδιορίσουμε ποιο θα έπρεπε να είναι το ακριβές περιεχόμενο του ρόλου τους στην ομάδα αλλά και συνολικά στο πλαίσιο της συγκεκριμένης έρευνας ως συνεργάτες της ερευνήτριας - διευκολύντριας. Τα διλήμματα και οι δυνατότητες που αναδύθηκαν στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας, ενδεχομένως μπορούν να συμβάλλουν στην προοπτική του εμπλουτισμού και της διεύρυνσης των κατανοήσεων για το ρόλο και την εν δυνάμει αξιοποίηση κριτικών φίλων στην εκπαιδευτική έρευνα δράσης.

Επιχειρώντας ερμηνείες, υπερβαίνοντας τα διλήμματα

Η εμπλοκή και των τριών μας σε διαδικασίες ατομικού και συλλογικού αναστοχασμού, ακολουθώντας μια ανακαλυπτική πορεία συλλογής, ανάλυσης, σύγκρισης και αναπλαισίωσης της κατάστασης ήταν διαρκής (Κατσαρού & Τσιώλης, 2019). Η, δε, θέασή τους, από τη μεταξύ μας διαφορετική θέση φαίνεται να φώτιζε από διαφορετικές γωνίες τους κοινούς μας προβληματισμούς. Στην προοπτική της υπέρβασης των διλημάτων και των προβληματισμών μας, αρχικά θεωρήσαμε απαραίτητο να τα μοιραστούμε σε μια μεταξύ μας ανοικτή συζήτηση. Παράλληλα, η ερευνήτρια συζήτησε το θέμα με την ακαδημαϊκή επιβλέπουσα και - σε δεύτερο χρόνο - με τα άλλα δύο μέλη της τριμελούς επιτροπής και μοιράστηκε επίσης με τις κριτικές της φίλες όσα ειπώθηκαν. Η αξιοποίηση των δεδομένων μας μέσα από διαδικασίες συνεχούς σύγκρισης τόσο ανάμεσα στις διαφορετικές πηγές μας όσο και στην υπάρχουσα θεωρία μας οδηγούσε σε νέο αναστοχασμό, αναζητώντας απαντήσεις σε σχέση με τα συγκεκριμένα ζητήματα που αναδύονταν. Κάπως έτσι, εντοπίσαμε την «ασάφεια» του ρόλου που αποτυπώνεται στη σχετική βιβλιογραφία, στον τρόπο που προσεγγίζαμε οι ίδιες το ρόλο του κριτικού φίλου στη συγκεκριμένη έρευνα. Ταυτόχρονα συνειδητοποιήσαμε ότι ο κριτικός φίλος αποτελεί ουσιαστικά ένα «μεθοδολογικό εργαλείο» της έρευνας δράσης. Υπό αυτή τη θεώρηση, οδηγηθήκαμε στο συλλογισμό ότι αφού η έρευνα δράσης αποτελεί ένα ανοιχτό και ευέλικτο ερευνητικό πλαίσιο, ομοίως και τα εργαλεία της πρέπει να εξυπηρετούν τις ανάγκες της συγκεκριμένης έρευνας και να προσαρμόζονται σε αυτή. Δεδομένου ότι, και με βάση τη σχετική βιβλιογραφία, οι άκαμπτοι ρόλοι δεν συνάδουν με το ευέλικτο πλαίσιο της έρευνας δράσης, συνεπώς και το περιεχόμενο του ρόλου του κριτικού φίλου δεν είναι δυνατό να είναι αυστηρά περιχαρακωμένο και εκ των προτέρων ρητά και αναλυτικά προσδιορισμένο. Αντίθετα, μάλιστα, ακολουθώντας τις αρχές της μεθοδολογίας που υπηρετεί, θα πρέπει να είναι ανοικτό, προκειμένου να προσαρμόζεται στις ανάγκες της εκάστοτε ερευνητικής συνθήκης

Όπως προκύπτει και από το υλικό της μελέτης, οι παραπάνω διαπιστώσεις, και, συνακόλουθα, οι αντίστοιχες επιλογές μας σε σχέση με τη διαχείριση του ρόλου του κριτικού φίλου στο πλαίσιο των συναντήσεων με την ομάδα, φαίνεται ότι συνέβαλλαν στο τέλος του προγράμματος στη θετική νοηματοδότηση του από τις συμμετέχουσες εκπαιδευτικούς:

"...σε κάνουν να νιώθεις μία ασφάλεια, επειδή αφενός είναι εκεί ως παρατηρητές και ως καταγραφείς, γράφανε πράγματα, οπότε εγώ νιώθω μία ασφάλεια όταν ξέρω τι είμαι σε ένα τέτοιο χώρο, με ένα συγκεκριμένο στόχο, δεν πάω απλά να πούμε τις απόψεις μας, θέλω να

βελτιώσουμε και πράγματα οπότε το να είναι κάποιος ο οποίος είναι ακροατής κυρίως, μπορεί να εντοπίσει πράγματα που εσύ στη διάρκεια του λόγου σου δεν τα συνειδητοποιείς πρώτον και δεύτερον μπορεί να σε βοηθήσει να σου επισημάνει πράγματα, να ανατρέξεις σε αυτά. Οπότε γενικά ναι, θεωρώ ότι ήταν βοηθητικός ο ρόλος τους. Μας συγκρα..., μας επανέφεραν πολλές φορές, μας δίνουν στοιχεία που είχαν ειπωθεί και μπορούσαμε να τα επαναφέρουμε στις συζητήσεις μας. Αυτό. Νομίζω ότι ήταν τόσο όσο. Δεν επενέβαιναν δηλαδή κατευθυντικά ούτε επικριτικά." (Συνέντευξη με Ν8)

Στο ίδιο κλίμα ήταν και ο αναστοχασμός των κριτικών φίλων. Η ΚΦ1 αναφέρει: "Στη σημερινή συνάντηση (6^η), οι εκπαιδευτικοί έχουν ήδη δοκιμάσει τις *Persona Dolls* στις τάξεις τους και η συζήτηση έχει περάσει από τις πρακτικές δυσκολίες σε θεωρητικές προσεγγίσεις ζητημάτων που προέκυψαν. Μια από τις συμμετέχουσες καταθέτει την απόψή της, σταματά, αιτιολογεί και λέει: "Δεν ξέρω αν καταλάβατε τι θέλω να πω..." κοιτάει την ομάδα γύρω της και περιμένει. Δεν υπάρχει αντίδραση... Η σιωπή -σκέφτομαι εκείνη τη στιγμή- δεν βοηθά και παίρνω το λόγο: "Αυτό που εγώ καταλαβαίνω να λες είναι {...}" για να ακούσω το εξής: "Περιέγραψες λεκτικά τις σκέψεις μου καλύτερα από εμένα! Διαπιστώνω ότι τη στιγμή εκείνη, για άλλη μια φορά, αφουγκράστηκα την ανάγκη του μέλους αλλά και της ομάδας και λειτούργησα διευκολυντικά. Καταλαβαίνω ότι έχοντας αποσαφηνίσει μεταξύ μας (ερευνήτρια – κριτικές φίλες) το ρόλο του Κριτικού Φίλου, η ομάδα πλέον το αντιλαμβάνεται και το εκφράζει ρητά" (Ημερολόγιο ΚΦ1, 29/1/2019)

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Επιχειρώντας να επαναπροσδιορίσουμε το ρόλο του κριτικού φίλου

Η εμπλοκή δύο κριτικών φίλων στο πλαίσιο των επιμορφωτικών δράσεων του ερευνητικού προγράμματος "Εκπαίδευση στη Διαφορά" δημιούργησε αρχικά ζητήματα τα οποία αποδώσαμε τόσο στην ασάφεια που απαντάται στη σχετική βιβλιογραφία σε σχέση με το περιεχόμενο του ρόλου του κριτικού φίλου, όσο και στις προϋποθέσεις που πρέπει να τηρούνται για τη συμμετοχή κριτικών φίλων σε μια ερευνητική συνθήκη. Αναστοχαζόμενες, συνειδητοποιήσαμε ότι κι εμείς οι ίδιες, δεν είχαμε προσδιορίσει επαρκώς το περιεχόμενο του ρόλου και κυρίως τον τρόπο παρέμβασης των κριτικών φίλων στις διεργασίες της ομάδας. Στην υπέρβαση αυτών των δυσκολιών συνέβαλλαν πολλές παράμετροι:

- η σαφήνεια και η συνέπεια του σχεδιασμού των επιμορφωτικών και ανατροφοδοτικών συναντήσεων της ομάδας
- η «ανοιχτή» και συστηματική μεταξύ μας επικοινωνία και ανατροφοδότηση
- η προσήλωση στην εμβάθυνση των ατομικών και κοινών μας κατανοήσεων για τον τρόπο που λειτουργεί ο ρόλος του κριτικού φίλου στην συγκεκριμένη έρευνα και, εν τέλει,
- η συνεχής αναζήτηση συνδέσεων, ανάμεσα στη εμπειρία της συγκεκριμένης συνθήκης και το θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο της έρευνας δράσης μέσα από την εμπλοκή μας σε αναστοχαστικές διαδικασίες, αξιοποιώντας τις αρχές της έρευνας δράσης και της Θεμελιωμένης Θεωρίας.

Καταλήγοντας, θεωρούμε ότι το ανοικτό και ευέλικτο πλαίσιο της «κριτικής φιλίας» μας, ευνόησε τόσο την ανάπτυξη σε βάθος κατανοήσεων για το περιεχόμενο και τη σημασία του ρόλου του κριτικού φίλου στο πλαίσιο της έρευνας δράσης όσο και την οικοδόμηση μιας συν-αντίληψης για το ρόλο μέσα από διαδικασίες δοκιμής και αναπλαισίωσης του περιεχομένου του στη συγκεκριμένη ερευνοδρασιακή συνθήκη. Το παραπάνω πλαίσιο συντέλεσε στη διεύρυνση του ερευνητικού στοχασμού μέσα από τις πολλαπλές οπτικές που αναδεικνύει η συμμετοχή δύο κριτικών φίλων. Επιπρόσθετα, θα πρέπει να αναφερθεί η δημιουργία ενός αισθήματος συμπόρευσης στην οικοδόμηση αμοιβαίων κατανοήσεων,

συνθήκη ιδιαιτέρως διευκολυντική, στα πλαίσια μιας έρευνας δράσης. Ωστόσο, αυτό που μοιάζει να έχει τη μεγαλύτερη σημασία είναι ότι συνειδητοποιήσαμε πως η αδρή σκιαγράφηση των ρόλων σε μια ποιοτική έρευνα, συνάδει με τις αρχές και την οργάνωσή της και, ως εκ τούτου, παρέχει έναν σημαντικό βαθμό ελευθερίας στον/ στην ερευνητή/τρια να προσαρμόσει το περιεχόμενο του ρόλου του/της κριτικού/ης φίλου/ης στις ανάγκες της εκάστοτε ερευνητικής συνθήκης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Altrichter, H., Posch, P., & Somekh, B. (2001). *Οι εκπαιδευτικοί ερευνούν το έργο τους. Μια εισαγωγή στις μεθόδους της έρευνας δράσης*. Αθήνα: Μεταίχιμο.
- Κατσαρού, Ε. (2016). *Εκπαιδευτική έρευνα-δράση. Πολυπαραδειγματική διερεύνηση για την αναμόρφωση της εκπαιδευτικής πράξης*. Αθήνα: Κριτική.
- Κατσαρού, Ε., & Τσάφος Β. (2003). *Από την έρευνα στη διδασκαλία. Η εκπαιδευτική έρευνα-δράση*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Κατσαρού, Ε., & Τσιώλης, (2019). Εκλεκτικές συγγένειες και ανταλλαγές μεταξύ Έρευνας-Δράσης και Εμπειρικά Θεμελιωμένης Θεωρίας. Στο Σ. Αυγητίδου, Ε. Κατσαρού, & Β. Τσάφος (Επιμ.) *Πρακτικά 2ου Πανελληνίου Συμποσίου Εκπαιδευτική Έρευνα-Δράση: Ζητούμενα, Συγκρούσεις και Προοπτικές*, 308-325.
- Κορτέση-Δαφέρμου, Χ., Σφυρόερα, Μ., Κοσμίδου, Ε., Κωστούδη, Φ., & Στάθη, Μ. (υπό δημοσίευση). Πρώτες διδακτικές παρεμβάσεις μελλοντικών εκπαιδευτικών στο πλαίσιο της πρακτικής τους άσκησης: αναστοχαστικές διαδικασίες και αξιοποίηση της θεωρίας. Βόλος: Πρακτικά 2ου Πανελληνίου Συνεδρίου Δικτύου Πρακτικών Ασκήσεων.
- Kember, D. Ha, T., Lam, B., Lee, A., NG, S., Yan, L., & Yum, J. (1997). The diverse role of the critical friend in supporting educational action research projects, *Educational Action Research*, 5:3, 463-481.
- Κοσμίδου, Ε. (υπό δημοσίευση). Έρευνα δράσης με (κριτικούς) φίλους: Επιχειρώντας τη σύζευξη της θεωρίας με την πράξη. Αθήνα: Πρακτικά 3ου Πανελληνίου Συμποσίου για την εκπαιδευτική έρευνα-δράση.
- Κοσμίδου, Ε., & Κωστούδη, Φ. (υπό δημοσίευση). Η εμπλοκή στην εποπτεία των πρακτικών ασκήσεων μελλοντικών εκπαιδευτικών και οι μετακινήσεις στην επαγγελματική ταυτότητα των εκπαιδευτικών που την ασκούν: προσωπικές αφηγήσεις. Βόλος: Πρακτικά 2ου Πανελληνίου Συνεδρίου Δικτύου Πρακτικών Ασκήσεων.
- Mason, J. (2003). *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μπαγάκης, Γ. (επιμ.) (2005). *Επιμόρφωση και επαγγελματική ανάπτυξη του εκπαιδευτικού*. Αθήνα: Μεταίχιμο.
- McNiff, J. (2002). *ActionResearchforProfessionalDevelopment.3rdedition*. Ανακτήθηκε 24/12/2019 από: https://kaye.ac.il/wp-content/uploads/2018/08/McNiff_Action_research11.pdf.
- Petroelje, Stolle, E., Frambaugh - Kritzer, C., Freese, A., & Persson, A. (2018). What makes a critical friend. Στο D. Garbett, & A. Ovens (Eds.) *Pushing boundaries and crossing borders: Self-study as a means for researching pedagogy. Self-Study of Teacher Education Practices (S-STEP) - a special interest group of AERA*, 147-154.
- Σφυρόερα, Μ., Κορτέση-Δαφέρμου, Χ., Βουβουσίρα, Σ., Κοσμίδου, Ε., Κωστούδη, Φ., Μπεθάνη, Μ., & Στάθη, Μ. (υπό δημοσίευση). Υποστηρίζοντας κατανοήσεις και αναστοχαστικές διαδικασίες στο πλαίσιο της αρχικής εκπαίδευσης εκπαιδευτικών: η συμβολή της εποπτείας. Βόλος: Πρακτικά 2ου Πανελληνίου Συνεδρίου Δικτύου Πρακτικών Ασκήσεων.
- Stenhouse, L. (1975). *Authority, Education and Emancipation*, London: Heinemann.

Swaffield, S. (2002). Contextualising the work of critical friend. Paper presented within the symposium "Leadership for learning: The Cambridge Network". Ανακτήθηκε 10/2/2010 από:
https://www.researchgate.net/publication/228469258_Contextualising_the_work_of_the_critical_friend

Woods, P. (1993) Critical Events in Education, *British Journal of Sociology of Education*, 14 (4), 355 - 371.